

PETRA KOŠŤÁLOVÁ

ÚSTAV VÝCHODOEVROPSKÝCH STUDIÍ, FILOZOFICKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA, PRAGA

STOSUNKI CZESKO-ORMIAŃSKIE KRÓTKI PRZEGLĄD HISTORYCZNY

Abstrakt: W przeciwieństwie do innych krajów europejskich, takich jak Francja czy państwo polsko-litewskie, z długą tradycją obecności kupców ormiańskich ziemie czeskie, historycznie rzecz biorąc, miały niewielki kontakt ze światem diaspory ormiańskiej. Tylko jedną z części ziem Korony Czeskiej, na które składały się Czechy, Morawy i część Śląska, można uznać za tak zwane pogranicze osmańskie. Była to wschodnia część Moraw (tzw. Wołoszczyzna Morawska ze względu na pewne etniczno-historyczne podobieństwo do górzystego regionu Karpat na terenie dzisiejszej Rumunii). Stosunki ormiańsko-czeskie zintensyfikowały się dopiero na początku XX wieku. Po pierwszej wojnie światowej i rozpadzie Austro-Węgier Czechosłowacja wyrosła jako wieloetniczne państwo z licznymi mniejszościami narodowymi. Jej tradycyjnemu filhellenizmowi towarzyszyło zainteresowanie innymi dyscyplinami orientalnymi, między innymi armenologią (studiami armenistycznymi). Zainteresowanie to manifestowało się w okresie międzywojennym między innymi przez obecność rękopisów ormiańskich w bibliotekach i archiwach czeskich, a także przez pojawienie się obrazów literackich i stereotypów. Prawdziwy rozkwit tej tematyki nastąpił jednak po rozpadzie Związku Sowieckiego, kiedy Czechosłowacja, a później Czechy stały się jednym z głównych krajów tranzytowych, przez które przetaczały się wielkie fale migracyjne z niepodległej Republiki Armenii. Obecnie Republika Czeska zmienia status z dawnego kraju tranzytowego na kraj migracji docelowych. W związku z tymi procesami na Uniwersytecie Karola (Univerzita Karlova) w Pradze pojawiły się studia armenistyczne. Poszczególne tematy, takie jak ludobójstwo Ormian czy wojna w Górskim Karabachu, omawia się również w innych ośrodkach naukowych w ramach studiów nad konfliktami terytorialnymi, na przykład na Uniwersytecie Masaryka (Masarykova univerzita) w Brnie lub w Terezińskim Centrum Badań nad Ludobójstwem (Centrum studií genocid Terezín /

Theresienstadt Center of Genocide Studies) w Terezynie. Współczesne badania obejmują wiele pól armenologii, a ze względu na podejście interdyscyplinarne podejmowane są także w obrębie studiów orientalistycznych i w ogóle studiów wschodnioeuropejskich. W artykule podjęto próbę sumarycznej prezentacji stosunków ormiańsko-czeskich od średniowiecza do czasów współczesnych. Przedstawione zostaną także główne kierunki badawcze i ośrodki studiów armenistycznych w Czechach.

Słowa kluczowe: Armenia, Czechosłowacja, Republika Czeska, relacje czesko-ormiańskie, armenologia

Wieki średnie

W średniowieczu na ziemiach Korony Czeskiej niewiele wiedziano o Armenii. Ziemie czeskie były natomiast często odwiedzane przez kupców podążających tak zwanym szlakiem północnym, którym karawany zmierzały w stronę imperium mongolskiego. Droga północna, słynna Via Regia (droga królewska), prowadziła z terenów Świętego Cesarstwa Rzymskiego (jej odnogi sięgały nawet do Pragi), łączyła miasta handlowe położone wzdłuż Renu i poprzez współczesne Niemcy drogą na Frankfurt, Akwizgran, Lipsk biegła dalej do Krakowa lub Wrocławia. Na przecięciach Via Regia i starożytnego szlaku bursztynowego znajdowały się ważne połączenia kulturowe. Droga północna w Europie Wschodniej była zazwyczaj nazywana drogą tatarską.

Giovanni (Jan/Iohannes) da Pian del Carpini z zakonu franciszkańskiego, średniowieczny dyplomata i odkrywca, został wysłany przez papieża Innocentego IV jako legat na dwór wielkiego chana Mongołów. Rozpoczął swoją podróż (a ściślej mówiąc: misję) w Lyonie i podążał Via Regia do Pragi, gdzie spędził trochę czasu na dworze króla czeskiego Wacława I, który cieszył się prestiżem jako jeden z obrońców przed Mongołami w 1241 roku. Jego panowanie usświetliły pojawienie się rycerskiego kodeksu społecznego, pojedynki rycerskie i poezja trubadurów. Wacław poradził franciszkaninowi, aby znalazł tłumacza we Wrocławiu na Dolnym Śląsku. Carpini kontynuował podróż do Kijowa. Przekroczył Don i Wołgę i dojechał do „ziemi Tatarów”. Następnie przez południową Ruś i Syberię dotarł do Karakorum, słynnego ruchliwego miasta Mongołów leżącego w górnej dolinie rzeki Orchon, gdzie przekazał chanowi Gujukowi listy papieża. Przekraczając dwukrotnie rzekę Wołgę (1246, 1247), Carpini był dobrze poinformowany o górach Kaukazu i ziemi leżącej za nimi: „[Kumania ma od południa] Gruzinów, Armeńczyków [Ormian] oraz kraj Turków”¹. W kontekście historycznym pojawiły się w jego relacji wzmianki o królestwie gruzińskim za

---

¹ Jan del Plano Carpini w: A. T'Serstevens, *Předchůdcové Marca Pola*, Praha 1965, s. 63 (por. *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII*

panowania córki królowej Tamary, królowej Rusudan, seldżuckim sułtanacie rumijskim (Konya/Iconium/Ikonium), Armenii pod panowaniem braci Zacharydów (Zakarianów) i licznych dynastiach związanych z Ajubidami, Artukidami, Zengidami i tak dalej². Carpini nie wspomniał o królestwie ormiańskim w Cylicji (Mała Armenia) prawdopodobnie ze względu na znaczne oddalenie geograficzne, chociaż – wraz z Cyprem, Antiochią, Edesą, Trypolisem i Jerozolimą – stanowiło integralną część historii wypraw krzyżowych³. Ponieważ wracał tą samą drogą, możliwe, że niektóre informacje z jego podróży były omawiane na dworze Przemysławidów w Pradze, jednak nie ma na ten temat informacji w źródłach historycznych.

Carpini nie wspomniał o obecności ormiańskich księży i kupców na dworze wielkiego chana Gujuka, jak to zrobił kolejny poseł, Wilhelm Rubruk, wysłannik króla Francji Ludwika IX, powszechnie znanego jako Ludwik Święty. Rubruk był także członkiem zakonu franciszkańskiego i przybył do Karakorum w 1253 roku na dwór wielkiego chana Möngkego. Dziesięć lat po Carpinim wzajemne stosunki między krajami europejskimi, Armenią Cylicyjską (zwłaszcza portami typu Laiazzo/Ajas) i Wielką Armenią (Kaukaz) znacznie się rozwinęły i stały się dość częste. Rubruk był świadkiem powszechnego korzystania z pośrednictwa tłumaczy ormiańskich, którzy potrafili przekładać łacinę na język arabski i mongolski. Ormian uważano zwykle za ludzi dwujęzycznych, a nawet wielojęzycznych, gdyż tłumaczyli z języków używanych we wschodnim basenie Morza Śródziemnego, „języków frankijskich” (*linguas francas*), jak łacina, greka, starofrancuski, arabski, syryjski lub mongolski. Jak sam stwierdza: „Listy (króla Ludwika) zostały przetłumaczone przez Ormian z Wielkiej Armenii, którzy bardzo nienawidzą narodu Saracenów, więc obawiałem się, że przetłumaczą tekst tak, jak chcieli, z powodu swojej niechęci i nienawiści”⁴. Warto również zwrócić uwagę na wzmiankę Rubruka na temat wizji patriarchy Armenii (świętego Nersesa). Ta słynna przepowiednia, szeroko rozpowszechniona szczególnie w piśmiennictwie późnego średniowiecza, dotyczy legendy o sojuszu między chrześcijanami a „narodem z północy”. Głosiła, że wybawienie dla chrześcijan walczących z muzułmanami przyjdzie z rąk nowo powstałego narodu „łuczników”, a więc najwyraźniej Mongołów. Zarówno dyplomaci ormiańscy, jak i europejscy częściowo wierzyli w to prorocstwo, a także w wizję królestwa kapłana-króla Jana. Bazując na tym micie, ówczesni dyplomaci zajmujący się obroną chrześcijaństwa liczyli

---

wieku. *Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 164).

² *The Heritage of Armenian literature, 2, From the sixth to the eighteenth century*, red. A. J. Hacıkyan, Detroit 2000, s. 183-184.

³ C. Mutafian, E. Van Lauwe, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris 2001, s. 54-55.

⁴ Relacja Rubrucka, zob. A. T' Serstevens, *Předchůdcové Marca Pola*, s. 153.

na porozumienie lub sojusz między Mongołami, krzyżowcami i Ormianami⁵. Jak świadczył Rubruk, Ormianie na drodze tatarskiej byli wszechobecni – odwiedzał on księdza ormiańskiego Sergiusza w Karakorum⁶, widział ormiańskich tłumaczy w obozie Sartaka nad Wołgą i tym podobne. W drodze powrotnej Rubruk i jego towarzysze spotkali się z ormiańskim królem Cylicji Hetumem, który właśnie udawał się na dwór wielkiego chana w celu zawarcia sojuszu między Cylicją a Mongołami.

Kolejny kontakt Armenii z ziemiami czeskimi, choć pośredni, miał miejsce na początku XV wieku, w okresie reformacji husyckiej, która poprzedziła reformację protestancką. Wiele idei husyckich, przejętych głównie od Jana Husa i zainspirowanych nauczaniem Jana Wiklifa, pozostawało pod silnym wpływem dualistycznej sekty bogomilskiej, która rozkwitała na terenach dzisiejszej Bułgarii między X a XV wiekiem.

Odrodzenie: pielgrzymowanie do Świętego Miasta

Pierwsze bezpośrednio potwierdzone kontakty między ziemiami czeskimi a diasporą ormiańską pochodzą z okresu renesansu i humanizmu. Odwiedziny świętego miasta Jerozolimy były wówczas uważane za wypełnienie świętego ślubu, niemal obowiązek dobrze wykształconego szlachcica chrześcijańskiego (po ormiańsku: *նվխոս սղտ*, „przymierze z Bogiem”). Pielgrzymi z Czech i Moraw przybywali do Ziemi Świętej głównie drogą morską. Wsiadali na okręty w Wenecji, wysiadali w porcie Jaffa i podążali w świętej procesji do Jerozolimy. Wielu ormiańskich pielgrzymów jechało tą samą drogą (z Konstantynopola lub Kairu do Jaffy), a następnie zmierzało w strzeżonej karawanie do murów Świętego Miasta. Trasy Czechów i Ormian różniły się tylko na początku drogi. Ormiańscy pielgrzymi zwani *mahtesim/machdesim* (*մախեսիմ*, tytuł honorowy przysługujący temu, kto odbył pielgrzymkę⁷), przybywający z państwa polsko-litewskiego, korzystali z południowej odnogi drogi tatarskiej prowadzącej do wybrzeży Morza Czarnego i na Krym – posuwając się wzdłuż rzek Seret, Prut, Dniepr, przekraczali Dunaj w Gałacz (Gałati, obecnie wschodnia Rumunia) i przez słynną przełęcz Ajdos (Aydos) w Rodopach docierali do Adrianopola (Edirne) i Konstantynopola; a stamtąd drogą morską lub lądową do Jerozolimy.

---

⁵ A. Laiou, R. Mottahadeh, *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, Dumbarton Oaks 2001, s. 77; R. H. Thomson, *The Eastern Mediterranean in the thirteenth century: identities and allegiances. The Peripheries: Armenia*, w: *Identities and allegiances in the eastern Mediterranean after 1204*, red. J. Herin, G. Saint-Guillain, Farnham 2011, s. 208.

⁶ A. T'Serstevens, *Předchůdcové Marca Pola*, s. 169.

⁷ Arab. *maqdisi*, odpowiednik *haddži*.

W tym samym czasie w Jerozolimie żyli także miejscowi Ormianie, mieszkający w Hajkakan tagh, czyli dzielnicy ormiańskiej położonej wokół klasztoru ormiańskiego Świętego Jakuba (սուրբ Հայկան, surb Hakob / surp Hagop). Choć ich językiem komunikacji był już arabski, to nadal regularnie uczestniczyli w nabożeństwach celebrowanych w języku liturgicznym, klasycznym języku ormiańskim (grabar). Dzielnica ormiańska, część Starego Miasta, była też celem częstych wizyt kupców ormiańskich z imperium osmańskiego i Persji. Agowie (ağas) z Konstantynopola, Diyarbakıru (Amidy) czy Aleppo, chodźowie (chadžowie) z Nowej Dżulfy koło Isfahanu; bâzirganowie (kupcy) lub dowlatowie (bogacze) ze Lwowa – wszyscy oni przyjeżdżali tu nie tylko w interesach, ale także w świętej misji, po której mieli prawo używać tytułu mehdesich. Ormianie pełnili głównie funkcję pośredników i tłumaczy – tercimanów lub dragomanów, z których usług korzystali także czescy pielgrzymi katolicy i protestanci (w tym przypadku przez język włoski lub łacinę). Dragomani lub „tumlace” byli urzędowymi tłumaczami związanymi z władzami administracyjnymi. Znani jako zręczni mediatorzy o wysokim stopniu zdolności adaptacyjnych, Ormianie mieli również opinię producentów pamiątek turystycznych czy pielgrzymkowych tego okresu.

Od początku XVII wieku kupcy ormiańscy stanowili swego rodzaju pomost między kulturą europejską i wschodnią⁸ – przypomnijmy, że taką samą rolę odegrali w okresie wypraw krzyżowych. Kupcy ormiańscy (zwłaszcza z Isfahanu) utworzyli swego rodzaju „commenda” – specyficzne firmy handlowe, zbliżone do tradycyjnych kompanii miast włoskich, które działały daleko poza granicami europejskiego poznania, sięgając nawet do Indii i Chin⁹.

Niemal każdy pielgrzym w tym czasie miał kontakt z Ormianami i ich Kościołem. Kaplica Świętej Heleny, znajdująca się w bazylice Grobu Świętego, była pod zarządem ormiańskim, podobnie jak kilka mniejszych kościołów (Świętego Apostoła, Świętego Tadeusza) i oczywiście słynny klasztor Świętego Jakuba, służący jako hospicjum i gospoda dla wszystkich ormiańskich pielgrzymów. Klasztor ten był siedzibą patriarchy ormiańskiego. Pomimo statusu *dhimmi* (tolerowanej mniejszości religijnej ze szczególnymi prawami i obowiązkami, podporządkowanej muzułmanom)¹⁰ obecność i znaczenie społeczne Ormian w osmańskiej Jerozolimie nie uszły uwadze czeskich pielgrzymów. Pielgrzymi i pisarze Oldřich Prefát¹¹ i Kryštof Harant z Polžic i Bezdružic¹², autorzy szczegółowego

⁸ D. Ze'evi, *An Ottoman century. the district of Jerusalem in the 1600s*, New York 1996, s. 4-5.

⁹ R. Harris, *Going the distance: Eurasian trade and the rise of business corporation 1400-1700*, Princeton 2020, s. 155.

¹⁰ O. Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem. The question of the Holy Sites in early Ottoman times*, Leiden 2001.

¹¹ Oldřich Prefát z Vlkanova, *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny*. w: *Cesty do svaté země*, wyd. J. Dostál, Praha 1949, s. 43.

¹² Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic, *Cesta z království českého do Benátek, odtud do země Svaté*, w: *Cesty do svaté země*, s. 208.

opisu kaplicy Świętej Heleny i klasztoru Świętego Jakuba, odwiedzili ormiańską dzielnicę Jerozolimy kilka lat przed Symeonem Lechacym, słynnym ormiańskim podróżnikiem ze Lwowa¹³. Również Vavřinec Slížanský, czeski pielgrzym i autor dziennika podróży, pisał, że: „kościół św. Jakuba należy do Ormian. Do środka wprowadził nas Ormianin, który był chrześcijaninem i urodził się Polakiem”¹⁴.

Oczywiście poza Jerozolimą pielgrzymi ormiańscy odwiedzali też inne miejsca pielgrzymkowe, takie jak Rzym, Loreto czy Santiago de Compostela, ale ich liczba znacznie spadła po upadku Pax Mongolica, a więc w XIV-XV wieku, jak zauważa Symeon tonem wyczuwalnego żalu: „Ale ponieważ teraz przyjeżdża niewielu Ormian, jeden, dwóch, trzech, czterech w ciągu roku, dlatego Frankowie zabrali nasze gospody i teraz w nich mieszkają” (kaplica Najświętszej Marii Panny Loretańskiej w Ankonie). „Dowiedzieliśmy się od miejscowych, że wcześniej [Frankowie w Rzymie] cenili naród ormiański [jako pielgrzymów] od świętego Boga. Przybywali pielgrzymi w podartych płaszczach, [Frankowie] brali je, kroili na małe kawałki i dawali jako prezenty. Ale tak już nie jest”¹⁵. Wypowiedzi Symeona mają tu oczywisty związek z ówczesnymi skodyfikowanymi stereotypami narodu ormiańskiego – zwłaszcza ambiwalentnym autostereotypem.

Wczesny okres nowożytny

W przeciwieństwie do wielu innych krajów o długiej tradycji obecności ormiańskich kupców i ormiańskich wspólnot religijnych (wyznania apostołskie, katolickiego lub protestanckiego), takich jak Francja czy państwo polsko-litewskie, ziemie czeskie nigdy nie należały do krajów docelowych diaspory ormiańskiej w kontekście historii średniowiecza i epoki nowożytnej. Bliższe jej geograficznie były miasta takie jak Kraków, Wrocław, Zamość, Lwów czy Kamieniec Podolski, mające połączenia z portami na Dunaju, Półwyspem Krymskim i ogólnie z basenem Morza Czarnego.

Według zachowanych źródeł z Pragą wiąże się legenda miejska o powstaniu pierwszej kawiarni. Pochodzenie kawiarni przypisuje się osobie zwanej po łacinie Georgius Deodatus – Jerzy z Damaszku w Syrii. Georgius był prawdopodobnie Ormianinem, który przybył do Pragi przez Wiedeń na początku XVIII wieku. Ponieważ wiedza na temat picia kawy w Wiedniu była już powszechna (według innej legendy miejskiej to polski żołnierz Georg Kolschitzky / Jerzy Kulczycki wprowadził tam ten obyczaj tuż po oblężeniu miasta przez Turków w 1683 roku),

¹³ Ն. Ակինյան [N. Akinian], Ուղեգրություն, եւ յիշատակարարսնք [Zapiski podróży, kroniki i kolofony], Վիեննա [Wiedeń] 1936, s. 126; tłum. czeskie: P. Košťálová, *Putování 1608-1618 Cestopis a kroniky arménského poutníka*, Praha 2016, s. 271.

¹⁴ V. Slížanský, *Nový popis cesty do Jeruzaléma a Svaté země 1660-1661*, Boskovice 2009, s. 52.

¹⁵ Cyt. za: Ն. Ակինյան [N. Akinian], *Ուղեգրություն*, s. 69, 90.

Georgius – prawdopodobnie za radą jezuitów – przybył do Pragi, gdzie rozpoczął własną działalność gospodarczą przy ulicy Karola (ulice Karlova), położonej w centrum Starego Miasta, w pobliżu mostu Karola, przy tak zwanej Drodze Królewskiej. Trasa ta łączyła zamek praski i pałac królewski w pobliżu Bramy Prochowej i tradycyjnie służyła jako droga pochodów koronacyjnych królów czeskich. Kultura picia kawy w czasach Georgiusa rozkwitała w imperium osmańskim, będąc z jednej strony przyjemną rozrywką, a z drugiej – poważniejszą okazją do spotkań i dyskusji na różne tematy, w tym oczywiście polityczne. Odwiedzanie stambulskich kahwehan (z tureckiego *kahvehane* – kawiarnia) przez „rebeliantów” było pretekstem do zamykania wszystkich kawiarni i wydawania od czasu do czasu zakazów picia kawy – co na przykład miało miejsce za panowania sultana Murada IV (1623-1640). Jednakże z czasem Ormianie stracili monopol na towary orientalne, takie jak kawa czy jedwab, na skutek rozwoju europejskich kolonii.

Istnieje uderzające podobieństwo imion (Diodato/Deodatus) w przypadku Pragi i Wiednia. Iohannes/Ovanes Diodato, czy może Hovhannes Astwacaturian/Astwadzaturian („dany przez Boga”, jak przetłumaczył swoje imię z ormiańskiego na łacinę), jest czasami łączony także z historią kawiarni wiedeńskich. Iohannes Diodato był uważany za swego rodzaju „szpiega osmańskiego”. Jednakże w taki sposób zwykle postrzegano wszystkich kupców, żołnierzy lub uciekinierów z imperium osmańskiego. Kawa była znana w Wiedniu już od 1665 roku w związku z pobytem poselstwa osmańskiego na dworze cesarza Leopolda I Habsburga; ale w tym okresie miała ona gorzki smak i była używana do celów medycznych (na przykład do ułatwiania trawienia i tym podobnych). Traktat z Vasvár z 1664 roku¹⁶, choć obowiązywał krótko, uprościł austriacki handel lewantyński kawą po okresie długich wojen.

Iohannes Diodato, który miał być założycielem pierwszej kawiarni wiedeńskiej w 1685 roku, zaczął dodawać cukier do filiżanek kawy. Chociaż miał królewską licencję na sprzedaż kawy przyznaną na czas 20 lat, został w 1693 roku zmuszony do opuszczenia Wiednia i ucieczki do Wenecji, ponieważ podejrzewano go o działalność na rzecz strony osmańskiej¹⁷. Miał powrócić w 1701 roku, ale wówczas cały handel kawą był już w innych rękach, prawdopodobnie członków ormiańskiej społeczności wiedeńskiej, pochodzących ze Lwowa lub Belgradu. Natomiast główny jego rywal, Izaak de Luca (Sahak Ghukassian), pochodził wprost z Erywanii, a więc z terytorium Persji¹⁸. Cesarz Leopold I w edykcji z 1700 roku przyznał Izaakowi i trzem innym osobom (prawdopodobnie również Ormianom: Józefowi, Dawidowi i Filipowi) prawo do otwierania kawiarni

¹⁶ V. Dangl, *Slovensko vo víre stavovských povstání*, Bratislava 1986, s. 136.

¹⁷ Więcej szczegółów: B. A. Weinberg, B. K. Bealer, *The World of caffeine. The science and culture of the world's most popular drug*, New York–London 2004.

¹⁸ H. B. Segel, *The Vienna Coffeehouse Wits 1890-1938*, West Lafayette 1993, s. 9.

publicznych¹⁹. Diodato/Astwacadurian/Astvacadur zniknął w tym czasie z legendy wiedeńskiej i już się nie pojawił. Niemniej jednak to samo imię zaczęło odgrywać kluczową rolę w legendzie praskiej, choć nie w postaci Jan/Iohanes/Hovhannes, ale Jerzy (Georgius/Gevorg/Jiří). Astwacadur to bardzo popularne imię w języku ormiańskim. Możliwe więc, że były to różne osoby o tym samym imieniu. Z drugiej strony – nie można także odrzucić możliwości zwykłej inspiracji legendą wiedeńską. Możemy jednak zauważyć kilka aspektów fenomenu handlu kawą – obaj Astwacadowie mieli ścisły związek z handlowym środowiskiem osmańskim lub perskim. Obaj byli też najwidoczniej konwertytami na wiarę katolicką, co ułatwiło im integrację ze społeczeństwem wiedeńskim czy praskim.

Należy jednak zauważyć, że wymienione wyżej zdarzenia nie były zapisane w wiarygodnych źródłach historycznych, takich jak kroniki czy kolofony. Znajdujemy je jedynie w formie legend miejskich z okresu czeskiego odrodzenia narodowego, barwnie opisanych w wielu artykułach w ówczesnych gazetach i czasopismach. W odróżnieniu od sąsiednich krajów, takich jak Polska, Ukraina i Rumunia, obecność Ormian na ziemiach czeskich nigdy nie znalazła odzwierciedlenia w toponimach. W przeciwieństwie do tej sytuacji znajdujemy ormiańską dzwonnice w Kamieńcu Podolskim, ormiańską ulicę we Lwowie, ormiańską katedrę we Lwowie²⁰, ormiańskie chaczary w Kaffie, Sudaku i Lwowie²¹.

Wróćmy jednak do opowieści (nawet jeśli nie jest dobrze poparta źródłowo) o Georgiusie Deodatusie/Diodacie/Dieudonné/Astwacadurze w Pradze. Prawdopodobnie w 1704 roku kupił on dom Pod Żłotym Wężem, znajdujący się na rogu ulic Karola (Karlova) i Liliowej (Liliova), i zaczął sprzedawać nieznaną dotąd kawę bogatemu mieszczaństwu. Legenda głosi, że gorący napój nosił na dużej tacy na głowie, ubrany we wschodnią szatę, prawdopodobnie uszytą na „ormiańską modę” okresu oświecenia, wyróżniającą się głównie „ormiańską” czapką i płaszczem spopularyzowanymi przez Jeana-Jacques’a Rousseau, oraz workowate spodnie, tureckie szarawary (şalvar)²². Najpierw podawał przechodniom kubki z gorącą kawą. Rosnący sukces sprawił, że przestał chodzić po centrum miasta i otworzył kawiarnię na Malej Stranie (Malá Strana) – obecnie to dzielnica Pragi, a w tamtym czasie było to niezależne miasto (pięć miast zostało połączonych w jedną jednostkę administracyjną, Pragę, dopiero w roku 1784). Kawiarnia

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ U. Szulakowska, *Renaissance and Baroque Art and culture in the eastern Polish-Lithuanian commonwealth (1506-1696)*, Cambridge 2019, s. 147-150.

²¹ P. Donabédian, *Small mural khachkars in medieval Armenian communities of Crimea, Galicia, Podolia, and Bessarabia*, w: *На межі між Сходом і Заходом. On the borderline between the East and the West. Materials of the international conference dedicated to the 90th anniversary of Y. Dashkevych*, Lviv 2018, s. 324-335.

²² Y. Crowe, *Le manteau arménien de Jean-Jacques Rousseau*, w: *Between Paris and Fresno. Armenian studies in honor of Dickran Kouymjian*, red. B. Der Mugrdechian, Costa Mesa 2007, s. 155-175.

w domu Pod Trzema Strusiami pod mostem Karola istniała do 1730 roku (rok śmierci Georgiusa). Jako katolik Georgius został pochowany na cmentarzu klasztoru Świętego Tomasza na Malej Stranie.

Inspiracją do powstania tej historii mogła być nie tylko opowieść wiedeńska, ale także paryska legenda miejska o Ormianie Pascalu, pierwszym właścicielu kawiarni w Paryżu, a właściwie na targu Saint-Germain, w 1671 roku²³. Nastroje panujące za króla Ludwika XIV, znanego jako „Król Słońce”, niezwykle sprzyjały wprowadzeniu mody na *goût d’Orient* (dobra Wschodu) wśród europejskiej elity. Pascal stał się sławny dzięki okrzykom „kawiarnia, kawiarnia” oraz częstowaniu przechodniów filiżankami gorącej kawy – tę historię znamy później z Wiednia i Pragi. Nawet jeśli Europa Środkowa miała swe własne niezależne źródła inspiracji Orientem ze względu na bliskość granicy osmańskiej, należy również wziąć pod uwagę możliwość wpływów oświecenia francuskiego. Długi płaszcz i czapka ozdobiona futrem zgadzają się z „modą orientalną”, która zaczęła zyskiwać na znaczeniu w europejskich kręgach intelektualnych od 1680 roku – w twórczości Woltera, Monteskiusza, Rousseau i im podobnych mamy do czynienia ze stereotypową wizją Orientu, fikcyjną kategorią dyskursu literackiego²⁴. Rousseau kupił swój kostium od kupca ormiańskiego mieszkającego w departamencie Val d’Oise (obecnie Paryż) dla własnej przyjemności, a także dlatego, żeby się wyróżnić w swoim środowisku społecznym – to jest w środowisku elity. Ormianie jako wielojęzyczni kupcy i tłumacze byli najbliżej Europejczyków, a jednocześnie uważani byli za kamień węgielny kategorii orientalnej. Stąd popularność stroju ormiańskiego spowodowana była (w dużej mierze) fascynacją odmiennością i postrzegana była jako próba jej uchwycenia.

„Długi” wiek XIX i okres odrodzenia narodowego

Niektórzy działacze czeskiego (lub słowiańskiego) odrodzenia narodowego sympatyzowali z ideami filhellenizmu. Zainteresowaniu badawczemu starożytnymi rękopisami sprzyjało ogólne zainteresowanie starożytną cywilizacją grecką. Obok Greków Ormianie symbolizowali świat wczesnego chrześcijaństwa wschodniego i jednocześnie stanowili kwintesencję orientalizmu. Być może pewną rolę odgrywała również wzajemna sympatia Czechów i Ormian – obu narodów chrześcijańskich bez dostępu do morza²⁵, historycznie położonych przy granicy osmańskiej

²³ Więcej szczegółów: W. H. Ukers, *All about coffee*, New York 1922, rozdział *History of the early Parisian coffee houses*. Kawę po raz pierwszy wprowadził do Paryża Sulejman Aga, poseł na dwór króla Ludwika XIV.

²⁴ S. Aravamudan, *Enlightenment orientalism. Resisting the rise of the novel*, Chicago 2011, s. 76; por. E. W. Saïd, *Orientalism*, New York 1978.

²⁵ Ormianie w Konstantynopolu lub Smyrnie (dziś Izmir) mieli oczywiście dostęp do morza. W tym miejscu mam na myśli terytorium Wielkiej Armenii (późniejszych sześciu wilajetów ormiańskich) i Armenię perską.

(wschodniej i zachodniej) lub przynajmniej w sąsiedztwie, z własnym postrzeganiem historii, określonym przez konkretne wydarzenia historyczne.

Vojtěch Náprstek, jedna z najwybitniejszych postaci czeskiego odrodzenia narodowego (znany filantrop i mecenas, później założyciel muzeum i propagator różnych nowinek technicznych), nawet uczył się klasycznego języka ormiańskiego w Wiedniu. Najbliższym z geograficznego punktu widzenia ośrodkiem studiów ormiańskich był wówczas wiedeński klasztor mechitarystów. Jeśli Wiedeń nie wchodził w grę, zainteresowani tematem badacze musieli wyprawiać się do szkół w Wenecji lub Paryżu. Nowa fala zainteresowania kategorią Orientu pojawiła się po 1864 roku dzięki podróżom węgierskiego orientalisty Árpada Vámbéryego (właściwie Hermanna Wambergera) do imperium osmańskiego i Azji Środkowej oraz jego słynnym relacjom z tych wypraw.

Studia armenistyczne w XX wieku

Ze względu na brak wcześniejszych intensywnych kontaktów punktem zwrotnym w historii stosunków czesko-ormiańskich był z pewnością wiek XX. Kilka lat przed wybuchem pierwszej wojny światowej i następującym po niej rozpadem Austro-Węgier do Pragi ze wschodniej Anatolii osmańskiej przybyła rodzina Mardirossianów/Martirosjanów. Wkrótce potem Nszan Mardirossian przyczynił się znacznie do wzrostu zainteresowań językiem i kulturą ormiańską we wczesnym okresie istnienia Czechosłowacji. Jego uczniem był Jaromír Jedlička, utalentowany tłumacz z języka angielskiego, później pierwszy etatowy wykładowca języka ormiańskiego i gruzińskiego na Uniwersytecie Karola. Na podstawie dostępnych źródeł, oprócz wyżej wymienionej rodziny, wiemy o obecności ormiańskiego handlarza dywanami Artina Aslaniana²⁶. Dywany i chodniki były tradycyjnie specjalnością ormiańską, podobnie jak handel jedwabiem w ogólności, wspieraną przez sieć powiązanych ze sobą etnicznie i religijnie rodzin kupieckich²⁷. Kupcy ci odpowiadali na duże zapotrzebowanie na dywany orientalne, które służyły jako dekoracja i wyróżnik klasy społecznej w ówczesnym społeczeństwie burżuazyjnym. Praski sklep z dywanami był prawdopodobnie powiązany ze Stambułem (wykorzystującym również renomę Ormian z Nowej Dżulfy) lub sklepami z dywanami w Izmirze, które uważa się za jedne z najbardziej znanych w tym czasie²⁸.

---

²⁶ H. Asatryan, *The Armenians in the Czech Republic*, w: *Armenians in Post-Socialist Europe*, red. K. Siekierski, S. Troebst, Köln–Weimar 2016, s. 159-169.

²⁷ Więcej szczegółów: S. D. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean. The global trade networks of Armenian merchants from New Julfa*, Berkeley–New York–London 2014.

²⁸ D. Quataert, *Ottoman manufacturing in the age of the industrial revolution*, Cambridge 2002, s. 151-152. Ormiańscy poddani osmańscy traktowali wspieranie tanich pracowników jak posłannictwo.

Z uwagi na to, że Austro-Węgry zawarły sojusz z Niemcami i imperium osmańskim podczas pierwszej wojny światowej, z oczywistych względów politycznych w prasie czeskiej nie publikowano informacji dotyczących masakry ludności ormiańskiej w okresie panowania młodoturków. Natomiast czeskie gazety szerzej informowały o wcześniejszych tragicznych wydarzeniach za rządów sułtana Abdülhamida II²⁹. Sułtan ten był nazywany przez europejskie środki przekazu Czerwonym ze względu na masakry ludności cywilnej w Bułgarii i Armenii, a także z powodu zdecydowanego sprzeciwu wobec ingerencji Zachodu w sprawę Turcji. Tak więc negatywny stereotyp Turków był silnie uwarunkowany ówczesną polityką i stosunkami dyplomatycznymi. Informacje o zbrodniach wyszły na jaw później, ponieważ – w tym przypadku bardzo wyraźnie – cenzura faworyzowała imperium osmańskie jako sojusznika Niemiec i Austro-Węgień.

Zmiana w tym zakresie nastąpiła po rozpadzie Austro-Węgier i utworzeniu Czechosłowacji. Lata 1918-1923 określane są zwykle jako okres wielkich migracji, głównie z rejonu Morza Czarnego, Anatolii, wschodniej części Morza Śródziemnego i oczywiście Rosji. Z pewną przesadą można powiedzieć, że po upadku obu imperiów – osmańskiego i rosyjskiego – śródziemnomorska i wschodnia Europa znalazła się w ruchu. Czechosłowacja – zwłaszcza Praga – stała się celem „białych” rosyjskich emigrantów, którzy stworzyli w niej dobrze zorganizowaną i wpływową społeczność. Natomiast ormiańscy uchodźcy próbowali przedostać się do innych miejsc, głównie do Francji, Stanów Zjednoczonych, Kanady i tak dalej. Podczas gdy oficjalne media milczały na temat Ormian, jedna osoba starała się spopularyzować kwestię uchodźców ormiańskich i uzyskać dla nich pomoc finansową. Był to Karel Hansa. Latem 1922 roku udał się do Aleppo, gdzie – jak sam mówi – był zaskoczony i poruszony tragiczną sytuacją ormiańskich sierot pracujących w fabrykach dywanów. Hansa nawiązał współpracę z Near East Relief, organizując zbiórkę pieniędzy na pomoc w repatriacji sierot. Wydał wspomnienia, którym towarzyszyły zeznania naocznych świadków, zatytułowane *Hrůzy Východu* [Okrucieństwa Orientu] (Praga 1923). Książka Hansy została niedawno wznowiona dzięki staraniom diaspory ormiańskiej.

Pewne echo motywów orientalnych można odnaleźć w licznych artykułach Lwa Nussimbaumy czy też Kurbanda Saída (pochodzącego z Baku), autora słynnej powieści *Ali i Nino*. Jednakże najśłynniejsze literackie świadectwo ludobójstwa Ormian podczas pierwszej wojny światowej napisał Franz Werfel, członek praskiego koła literackiego, powiązany z grupą osób o znanych nazwiskach: Ernst Pollak, Max Brod czy Franz Kafka, regularnie spotykających się w kawiarni Arco i piszących po niemiecku (*Prager Kreis* Maxa Broda). Werfel jest autorem powieści *Czterdzieści dni Musa Dah* (po raz pierwszy opublikowanej w języku niemieckim po tytule *Die vierzig Tage des Musa Dagh* w 1933 roku), zakazanej

---

²⁹ Więcej szczegółów: M. Jandák, *Arménská genocida. Příčiny, průběh a osobní svědectví událostí z let 1915-1922*, Praha 2018.

przez nazistów zaledwie rok po wydaniu. W tej epickiej opowieści, dobrze ugruntowanej historycznie, Werfel z wielką precyzją (choć z pewnymi elementami wyobraźni autorskiej) opisuje deportacje i masakry ludności cywilnej Ormian w rejonie dzisiejszej południowej Turcji (Cylicja) oraz opór mieszkańców kilku wsi rozrzuconych wokół Góry Mojżesza (Musa Dagħ). Ormianie potrafili przez 40 dni odpierać ataki armii tureckiej, obwarowani na samym szczycie góry. Ostatecznie zostali zabrani przez francuski parowiec i przewiezieni do Port Saidu. Potomkowie obrońców żyją dziś w diasporze (zwłaszcza we Francji) lub w Andżarze w Libanie. Obrona Musa Dagħ zajmuje podobne miejsce w zbiorowej pamięci Ormian jak powstanie w getcie warszawskim w kontekście żydowskiego Holocaustu.

Doktor Jaromír Jedlička był pierwszym oficjalnie zatrudnionym wykładowcą języka ormiańskiego i gruzińskiego na Uniwersytecie Karola, a tym samym założycielem kaukazologii w Czechosłowacji, a później w Czechach. Jednym z jego najważniejszych tłumaczeń (do dziś) jest poemat *Vepqis tqaosani*, czyli *Rycerz w skórze pantery* (*Muž v tygří kůži*), autorstwa Szoty Rustawelego (z języka gruzińskiego), i *Zajatci pardáli Soutěsky* Wachtanga Ananiana w przekładzie z ormiańskiego. Jaromír Jedlička pracował na Wydziale Sztuk również po drugiej wojnie światowej. Wśród jego uczniów wyróżnili się szczególnie: doktor Václav A. Černý, tłumacz z gruzińskiego, abchaskiego, współczesnego i klasycznego ormiańskiego, oraz Ludmila Motalová, tłumaczka z ormiańskiego. Oboje często odwiedzali Kaukaz, a na ich dorobek składa się wiele tytułów, głównie przekładów z literatury sowieckiej Armenii³⁰.

W „złoty” latach 60. i 70. Armenia była jednym z ulubionych „egzotycznych” miejsc podróżowania czechosłowackich turystów. Wycieczki i objazdy po Armenii (i oczywiście Gruzji) miały w programie najważniejsze zabytki, takie jak świątynia w Garni, klasztor Geghard, ruiny katedry Zwartnoc czy klasztor Chor Wirap. Erywań stanowił przykład nowoczesnego miasta, pełnego parków, ogrodów, fontann i wyśmienitej kuchni z koniakiem i winem. Możliwość odwiedzenia Armenii kojarzyła się zwykle z trasą „wszechsowiecką”, obejmującą także Tbilisi, Picundę, Krym i Moskwę. Społeczeństwo czechosłowackie zapoznawało się z kulturą ormiańską także dzięki Leonidowi Jengibarowowi (Jengibarjanowi), słynnemu radzieckiemu klaunowi i aktorowi ormiańskiego pochodzenia, który

³⁰ Literatura ormiańska i folklor przetłumaczone na język czeski: *Bohatýři dávných časů* (historie epické z Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu), (przeł. Václav A. Černý); Aksel Bakunc, *Osévač černých brázd* (przeł. Václav A. Černý); Jeghisze Czarenc, *Země Nairi* (przeł. Václav A. Černý); Awetik Isahakian, *Abu-Lala Mahari* (przeł. Ludmila Motalová); Awetik Isahakian, *Bezpočtu cest* (przeł. Ludmila Motalová); *Jablíčko zelené, červené a bílé* (bajki), (przeł. Ludmila Motalová); *Čarovná růže* (bajki) (przeł. Ludmila Motalová); Mkrtycz Armen, *Zázračný pramen* (przeł. Ludmila Motalová); Parujr Sewak, *Hymnus na světlo* (przeł. Ludmila Motalová); Hrant Mathewosjan, *Síla země* (przeł. Ludmila Motalová); Wardges Petrosjan, *Osamělý ořešák* (przeł. Hana Vrbová); *Písň země Nairi: lidové a trubadúrské písňe středověké Arménie* (przeł. Petra Kohoutková).

był członkiem Ormiańskiego Cyrku Państwowego. Jako aktor Jengibarow występował w filmach Siergieja Paradżanowa i Tengiza Abuładzego; później ugruntował swoją pozycję głównie jako mim. Jego twórczość była wysoko ceniona przez publiczność w krajach bloku wschodniego, a Praga nie należała tu do wyjątków. Leonida Jengibarowa można było oglądać w kilku przedstawieniach w teatrze Na Zábradlí w latach 1963-1964; do grona jego przyjaciół należeli piosenkarze: Karel Gott, Waldemar Matuška, Jiří Suchý i jego brat Ondřej z teatru Semafor i tym podobni. Czechosłowacy poznawali dzieła literackie Jeghiszego Czarenca, Aksela Bakunca, Awetika Isahakiana, Parujra Sewaka, Wardgesa Petrosjana czy Percza Zejtuncjana; później, w latach 80., także książki Williama Saroyana, pisarza ormiańskiego urodzonego we Fresno w Kalifornii. Niezwykle popularne były też słynne dowcipy Radia Erewań – choć nie miały one nic wspólnego z rzeczywistością Armenii.

Kilka lat przed upadkiem Związku Sowieckiego społeczeństwo czeskosłowackie przeżyło głęboki wstrząs w związku z trzęsieniem ziemi w Spitaku w 1988 roku. Akcje i zbiórki humanitarne miały miejsce w całym kraju; założyciele ormiańskiej diaspory praskiej byli jednymi z pierwszych jej organizatorów.

Diaspora ormiańska w Republice Czeskiej

Historia diaspory ormiańskiej żyjącej w Czechach sięga lat 90. XX wieku, kiedy to w związku z rozpadem Związku Sowieckiego i początkiem wojny o Górski Karabach nastąpiły masowe migracje z Republiki Armenii do Federacji Rosyjskiej lub zachodniej i północnej Europy. Pod koniec lat 90. Czechy stopniowo zmieniały się z kraju tranzytowego w docelowy. Praga ściągnęła największą liczbę imigrantów. Szacuje się, że dziś żyją tam tysiące Ormian, a powoli dorasta już drugie ich pokolenie. Krótko po roku 2000 zarejestrowanych było tam mniej niż 2000 Ormian. Obecnie na terytorium Czech mieszka prawie 12 000 Ormian. Część z nich ma już obywatelstwo czeskie, inni obywatelstwo ormiańskie z zezwoleniem na pobyt stały lub czasowy (starania o uzyskanie obywatelstwa czeskiego, a tym samym czeskiego paszportu, łączą się – szczególnie w przypadku młodych mężczyzn – z obawą przed obowiązkową służbą wojskową, w której musieliby uczestniczyć w razie powrotu lub odwiedzin w Armenii). Najliczniejsze społeczności ormiańskie znajdują się w Pradze i Brnie; kilka rodzin mieszka także w Uściu nad Łabą, Děčín i tym podobnych miastach. Praga jest postrzegana jako miasto dające największe możliwości ekonomiczne. Diasporę ormiańską cechuje charakter miejski. Ma też ona specyficzne cechy związane z tożsamościowymi strategiami i modelami integracji³¹. Integrację ułatwia między innymi

---

³¹ Pole badawcze Jaroslava Marouška, zob. Z. Uherek, *Cizinecké komunity a městský prostor v České republice*, „Sociologický časopis”, 39, 2003, 2, s. 193-216.

ogólnie dobra znajomość języka rosyjskiego oraz wysoki stopień zrozumiałości języka czeskiego i rosyjskiego.

Zdecydowana większość Ormian prowadzi własną działalność gospodarczą, opartą zwykle na więziach rodzinnych lub – ogólniej – etniczno-religijnych; szukają też pracy w przedsiębiorstwach rodaków. Znaczenie społeczne społeczności ormiańskiej w Pradze znacznie wzrosło po otwarciu ormiańskich galerii sztuki w historycznym centrum miasta (ulice Železná, Husova i tym podobne). W Pradze dominują artyści, w innych miastach – drobni handlarze i sprzedawcy (warzywa, naprawa odzieży i tym podobne). Niektórzy Ormianie zajmują się również handlem nieruchomościami w bezpośrednim sąsiedztwie Pragi (mieszkania w Jesenicach). Zazwyczaj kładą duży nacisk na wyższe wykształcenie swoich dzieci (prawnicy, informatycy i tym podobne). Inne specyficzne sektory zatrudnienia to na przykład usługi związane z pośrednictwem (pozyskiwanie różnych zezwoleń i licencji) oraz nauczanie języka ormiańskiego.

Oprócz nauczania języka pierwsze inicjatywy społeczności ormiańskiej zmierzały do organizacji regularnych nabożeństw. Liturgie Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego odprawiały się albo w kościele Świętego Idziego, położonym w samym sercu Starego Miasta (ulica Husova, Praga 1), albo w kościele Świętego Ducha (na styku Starego Miasta i Miasta Żydowskiego). Apostolski Kościół Ormiański został zarejestrowany w Republice Czeskiej w 2000 roku jako Kościół Świętego Grzegorza Lusaworicza (Oświeciciela), bezpośrednio za zgodą katolika eczmiażdzyńskiego Garegina II. Kościół Świętego Ducha został zamieniony w ormiańską parafię apostolską w 2015 roku. Kardynał Dominik Duka symbolicznie wręczył klucze reprezentantowi Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, wardapetowi Barseghowi Pilawczianowi (Barsegh Pilavchyan). W tym samym czasie w centrum Pragi, w pobliżu kościoła Świętego Klemensa i Świętej Kunegundy (ul. Jindřišská, Praga 2,) wzniesiono nowoczesny chaczkar ormiański.

Upamiętnienie ludobójstwa Ormian i walka o jego uznanie to jeden z kamieni węgielnych współczesnej tożsamości ormiańskiej, zwłaszcza w diasporze. Członkowie diaspory ormiańskiej w Czechach spotykają się regularnie 24 kwietnia dla upamiętnienia tego tragicznego wydarzenia, zwanego obecnie w języku ormiańskim „Aghet” (katastrofa). Temat ten został podjęty po raz pierwszy w Czechach w dyskursie publicznym już w 2006 roku, kiedy w Senacie odbyła się międzynarodowa konferencja pod patronatem byłego prezydenta Václava Havla, zainicjowana przez senatora Jaromíra Štětina (były korespondent wojenny, także podczas wojny karabaskiej). Podczas tej konferencji wysłuchano referatów znanych autorów, między innymi Tessy Hoffmann i Vahakna Dadriana³². Od 2006 roku

---

³² M. Jandák, *Arménská genocida*. Więcej informacji na temat ludobójstwa Ormian w wersji prezentowanej czeskim czytelnikom zob. M. Řoutil, P. Košťálová, P. Novák, *Disaster of Christians. Extermination of Armenians, Assyrians and Greeks in the Ottoman Empire in 1914-1923*, Červený Kostelec 2017.

ludobójstwo Ormian jest tematem gorącej debaty toczącej się na czeskiej scenie politycznej i dzielącej społeczeństwo na zwolenników sprawy ormiańskiej i zwolenników sprawy tureckiej. W 2012 roku na Ewangelickim Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Karola odbyła się konferencja pod tytułem „Góry Mojżesza”, której przewodniczył profesor Paul Levine. Jej uczestnicy mieli możliwość obejrzenia – po raz pierwszy w Czechach – filmu o ludobójstwie Ormian z 1919 roku, z którego do dziś ocalała tylko część (*Ravished Armenia*, inny tytuł *Auction of Souls*). W tym samym roku (2012) powstała organizacja non-profit zajmująca się głównie studiami nad ludobójstwem – Centrum Badań nad Ludobójstwem (Centrum studií genocid Terezín / Theresienstadt Center of Genocide Studies) w Terezynie³³. Obecny prezydent Czech, Miloš Zeman, podczas państwowej wizyty w Armenii w 2016 roku nazwał masakrę ormiańskiej ludności cywilnej ludobójstwem. W ten sam sposób postąpił w 2014 roku podczas wizyty byłego prezydenta Armenii Serża Sarkisjana w Pradze. Opinia ta znalazła oddźwięk w konserwatywnej i religijnej części społeczeństwa czeskiego. Rozpoczął się dialog między czeskim Kościołem katolickim a Apostolskim Kościołem Ormiańskim. Przełomem (poza wzniesieniem pierwszego ormiańskiego chaczkaru w Pradze i ustanowieniem ormiańskiego kościoła Świętego Ducha) była msza święta odprawiona w katedrze Świętego Wita na zamku praskim z udziałem kardynała Duki i wardapeta Pilawcziana.

Republika Czeska nie jest oczywiście taką potęgą geopolityczną, by jej poparcie w sprawie uznania ludobójstwa wywołało ostrą reakcję Turcji, choć oczywiście nie obyło się bez jej protestów. Ograniczyły się one do przekazania not dyplomatycznych. Potępienie przez posłów i senatorów zbrodni nazistowskich oraz ludobójstwa Ormian wywołało negatywną reakcję ze strony ambasady tureckiej i rozpętało wojnę na słowa między obecnymi ambasadorami obu zainteresowanych krajów. Nawet gdy już Izba Deputowanych uznała ludobójstwo Ormian (2017) i Senat zrobił to samo (2020), czołowi politycy czescy wciąż wyrażają się na ten temat ostrożnie. Twierdzą, że do wyrokowania w tej sprawie uprawnieni są historycy, a nie politycy. Po tureckich protestach czeskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych wydało oświadczenie, że uchwały te nie są prawnie wiążące³⁴. Niemniej jednak Czechy znajdują się już na liście krajów, które uznały ludobójstwo Ormian³⁵. Niedawno ukazały się dwie monografie w języku czeskim na ten temat: *Katastrofa chrześcijan. Zagłada Ormian, Asyryjczyków i Greków w Imperium Osmańskim w latach 1914-1923* (2017) autorstwa Michała Řoutila,

³³ <http://www.archeologiezla.cz/aurora-z-armenie>.

³⁴ *Je to zákeřné, kritizuje Turecko usnesení českého Senátu ke genocidě Arménů*, https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/turecko-ceska-republika-senat-usneseni-kritika-genocida-armeni.A200522_084233_zahranicni_aug.

³⁵ *Countries that Recognize the Armenian Genocide*, https://www.armenian-genocide.org/recognition_countries.html.

Petry Košťálovej i Petra Nováka oraz *Ludobójstwo Ormian. Przyczyny, przebieg wydarzeń i osobiste świadectwa* Marka Jandáka (2018).

Kolejnym punktem zwrotnym w historii stosunków czesko-ormiańskich było otwarcie w Pradze ambasady Armenii (której odpowiednikiem jest ambasada Czech w Erywaniu). Ambasada Armenii rozpoczęła pracę w 2011 roku i świadczy usługi przede wszystkim dla obywateli Armenii mieszkających na stałe lub czasowo na terytorium Republiki Czeskiej. Dbą również o sponsorowanie ormiańskich wydarzeń kulturalnych i o promocję kultury ormiańskiej. Ma też na celu skupianie Ormian mieszkających w Czechach i ułatwianie kontaktów gospodarczych między dwoma krajami. Dzięki staraniom członków komitetu diasporry ormiańskiej wspólnota ormiańska ma możliwość uczestnictwa w corocznych wydarzeniach upamiętniających w Armenii ludobójstwo Ormian (24 kwietnia) i obchody Święta Niepodległości (21 września). Wpływowi członkowie diasporry jako przywódcy całej społeczności – na przykład Geworg Awetisian (Gevorg Avetisian), założyciel MIKO International z Frýdka-Místka (firma wytwarzająca słynne ciasta Marlenka, która powstała jako firma rodzinna, a dziś sprzedaje swe wyroby w całej Europie), sponsorował kręcenie filmów dokumentalnych, kursy online i programy edukacyjne na temat ludobójstwa Ormian³⁶. Ogólnie najbardziej widoczne przedsięwzięcia gospodarcze dotyczą importu koniaków i win ormiańskich do Czech, innych produktów kuchni ormiańskiej i oczywiście wyrobów sztuki.

Jeśli chodzi o nauczanie języka ormiańskiego i publikację tekstów ormiańskich, pierwsze kroki podjęto już pod koniec lat 90. Zaczęło ukazywać się czasopismo „Orer” [Dni] (przeważnie w języku ormiańskim), redagowane przez Hakoba Asatryana. Krótko ukazywało się czasopismo „Nairi” (w języku czeskim). Rozpoczęła działalność sobotnia szkoła języka ormiańskiego dla dzieci imigrantów, a równoległe na Wydziale Sztuk Uniwersytetu Karola powstał program studiów ormiańskich. Badania nad językiem, literaturą i historią Armenii są prowadzone na Wydziale Studiów Wschodnioeuropejskich Uniwersytetu Karola.

W języku czeskim opublikowano kilka książek poświęconych tematyce ormiańskiej – na przykład *Pieśni ziemi Nairi. Pieśni ludowe i trubadurów średnio-wiecznej Armenii* (2006), *Stereotypowe wyobrażenia i etniczne mity. Tożsamość kulturowa Armenii* (2012), *Ormiańskie kroniki znad jeziora Wan. Wieki XVI-XVII* (2011), a ostatnio szeroko komentowane tłumaczenie dziennika podróży Symeona Lehacego (*Simeon z Polski, Podróże 1608-1618. Relacje podróżne i kroniki pielgrzyma ormiańskiego*, 2016, Petry Košťálovej), *Sztuka ormiańskiej księgi poprzez wieki* (2016), *Tntesean lub muzyka ormiańskiego hymnarium* (2018) Haiga Utidziana. Zarówno autorka tego artykułu, jak i doktor Utidjian wykładają na

---

³⁶ *Proč Česko oficiálně neuznalo genocidu Arménů?*, https://www.tyden.cz/rubriky/domaci/proc-cesko-oficialne-neuznalo-genocidu-armenu_340875.html.

Wydziale Studiów Wschodnioeuropejskich Uniwersytetu Karola. Doktor Utidjian był również dyrygentem orkiestry Uniwersytetu Karola i autorem wystawy w Bibliotece Narodowej o drukarstwie ormiańskim. Większość ze wspomnianych monografii ukazała się pod auspicjami wydawnictwa P. Mervart, którego seria wydawnicza „Pro Oriente” poświęcona jest dziedzictwu chrześcijaństwa wschodniego. Artykuły naukowe są publikowane w czasopiśmie „Parrésia” lub innych czasopismach recenzowanych.

Współpraca czesko-ormiańska rozwija się nie tylko na płaszczyźnie gospodarczej, ale także na poziomie ośrodków akademickich i badawczych. Można wspomnieć o projekcie „Hayastan”, na który składa się dokumentacja w 3D kościołów ormiańskich, chaczkarów, zamków i tym podobnych koordynowana przez Wydział Archeologii Czeskiej Akademii Nauk i Wydział Archeologii Armeńskiej Akademii Nauk³⁷. Organizacja humanitarna Archa skupia się na pomocy ofiarom trzęsienia ziemi w rejonie miast Spitak i Giumri.

Współczesne badania w Republice Czeskiej

Współczesne badania w Czechach obejmują szereg zagadnień w ramach szeroko pojętych studiów ormiańskich. Studia ormiańskie są prowadzone na Wydziale Studiów Wschodnioeuropejskich Uniwersytetu Karola jako samodzielny oddział. Oprócz Pragi na Uniwersytecie w Ostrawie działa ośrodek zajmujący się sztuką diaspory ormiańskiej (profesor Waldemar Deluga). Autorka tego artykułu, która specjalizuje się w badaniach nad ormiańskimi źródłami historycznymi, przygotowuje we współpracy z innymi badaczami monografię na temat historii Armenii (wydawnictwo Lidové Noviny) oraz antologię poezji ormiańskiej. Doktor Utidjian jest znanym muzykologiem i patrologiem. Zagadnienia ormiańskie bada się również na Uniwersytecie Masaryka w Brnie i w Centrum Theresienstadt (studia terytorialne, studia nad konfliktami, badania nad ludobójstwem i tym podobne), zorientowane głównie na takie zjawiska jak ludobójstwo Ormian czy strategie integracji diaspory ormiańskiej.

Podstawowym celem studiów ormiańskich jest uprawianie armenistyki w sposób interdyscyplinarny oraz podejmowanie – obok historyczno-politycznych zagadnień ludobójstwa, które są już szeroko dyskutowane w czeskim środowisku akademickim – innych tematów, dotyczących literatury ormiańskiej, etnologii, religioznawstwa czy diaspory w szerszym kontekście i w perspektywie porównawczej. Dąży się do stworzenia niezależnego ośrodka badawczego w ramach Katedry Studiów Wschodnioeuropejskich oraz przybliżenia wszystkich wyżej omówionych tematów szerszej publiczności – naukowej i nie tylko. Oznacza to nauczanie studentów, publikowanie artykułów naukowych oraz wspieranie

---

³⁷ <https://starfos.tacr.cz/cs/project/DF12P01OVV032>.

współpracy z innymi ośrodkami ormiańskimi w regionie (Warszawa, Budapeszt, Wiedeń, Halle-Wittenberga, Ostrawa i tym podobne).

Z języka angielskiego przełożył Krzysztof Stopka

Bibliografia

Źródła drukowane

- [Akinian N.] Աղիւնեան Եւ, Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք [Zapiski podrózne, kroniki i kolofony], Վիեննա [Wiedeń] 1936
- Hanza K., *Hrůzy Východu*, Praha 1923
- Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic, *Cesta z království českého do Benátek, odtud do země Svaté*, w: *Cesty do svaté země*, wyd. J. Dostál, Praha 1948
- Oldřich Prefát z Vlkanova, *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny* w: *Cesty do svaté země*, wyd. J. Dostál, Praha 1948
- T'Serstevens A., *Předchůdcové Marca Pola*, Praha 1965
- Slížanský V., *Nový popis cesty do Jeruzaléma a Svaté země 1660-1661*, Boskovice 2009
- Werfel F., *Die vierzig Tage des Musa Dagh*, Berlin 1933

Opracowania

- Aravamudan S., *Enlightenment orientalism. Resisting the rise of the novel*, Chicago 2011, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226024509.001.0001>
- Asatryan H., *The Armenians in the Czech Republic*, w: *Armenians in Post-Socialist Europe*, red. K. Siekierski, S. Troebts, Köln–Weimar 2016, s. 159-169, <https://doi.org/10.7788/9783412502263-015>
- Aslanian S. D., *From the Indian Ocean to the Mediterranean. The global trade networks of Armenian merchants from New Julfa*, Berkeley–New York–London 2014
- Crowe Y., *Le manteau arménien de Jean-Jacques Rousseau*, w: *Between Paris and Fresno. Armenian studies in honor of Dickran Kouymjian*, red. B. Der Mugrdechian, Costa Mesa, California 2007, s. 155-175
- Dangl V., *Slovensko vo víre stavovských povstání*, Bratislava 1986
- Donabédian P., *Small mural khachkars in medieval Armenian communities of Crimea, Galicia, Podolia, and Bessarabia*, w: *На межі між Сходом і Заходом. On the borderline between the East and the West. Materials of the international conference dedicated to the 90th anniversary of Y. Dashkevych*, Lviv 2018, s. 324-335
- Harris R., *Going the distance: Eurasian trade and the rise of business corporation 1400-1700*, Princeton 2020, <https://doi.org/10.2307/j.ctvj7wpn9>
- The Heritage of Armenian literature, 2, From the sixth to the eighteenth century*, red. A. J. Hacikyan, Detroit 2000
- Jandák M., *Arménská genocida. Příčiny, průběh a osobní svědectví událostí z let 1915-1922*, Praha 2018
- Košťálová P., *Putování 1608-1618. Cestopis a kroniky arménského poutníka*, Praha 2016
- Laiou A., Mottahadeh R., *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, Dumbarton Oaks 2001
- Mutafian C., Van Lauwe É., *Atlas historique de l'Arménie*, Paris 2001

- Nadel-Golobič E., *Armenians and Jews in medieval Lvov: their role in oriental trade, 1400-1600*, „Cahiers du Monde Russe”, 20, 1979, 3-4, s. 345-388, <https://doi.org/10.3406/cmr.1979.1366>
- Oleš M., *The Armenian law in the Polish Kingdom 1356-1519*, Roma 1966
- Quataert D., *Ottoman manufacturing in the age of the industrial revolution*, Cambridge 2002
- Peri O., *Christianity under Islam in Jerusalem. The question of the Holy Sites in early Ottoman times*, Leiden 2001
- Řoutil M., Košťálová P., Novák P., *Disaster of Christians. Extermination of Armenians, Assyrians and Greeks in the Ottoman Empire in 1914-1923*, Červený Kostelec 2017
- Segel H. B., *The Vienna coffeehouse wits 1890-1938*, West Lafayette 1993
- Stopka K., *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000
- Zsulakowska U., *Renaissance and Baroque art and culture in the eastern Polish-Lithuanian commonwealth (1506-1696)*, Cambridge 2019
- Thomson R. H., *The Eastern Mediterranean in the thirteenth century: identities and allegiances. The peripheries: Armenia*, w: *Identities and allegiances in the eastern Mediterranean after 1204*, red. J. Herin, G. Saint-Guillain, Farnham 2011, s. 197-214
- Uherek Z., *Cizinecké komunity a městský prostor v České republice*, „Sociologický časopis”, 39, 2003, 2, s. 193-216, <https://doi.org/10.13060/00380288.2003.39.2.04>
- Ukers W. H., *All about coffee*, New York 1922
- Weinberg B. A., Bealer B. K., *The World of caffeine. The science and culture of the world's most popular drug*, New York–London 2004, <https://doi.org/10.4324/9780203011799>
- Ze'evi D., *An Ottoman century. The district of Jerusalem in the 1600s*, Albany 1996

Netografia

- Countries that Recognize the Armenian Genocide*, https://www.armenian-genocide.org/recognition_countries.html
- Proč Česko oficiálně neuznalo genocidu Arménů?*, https://www.tyden.cz/rubriky/domaci/proc-cesko-oficialne-neuznalo-genocidu-armenu_340875.html
- Je to zákeřné, kritizuje Turecko usnesení českého Senátu ke genocidě Arménů*, https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/turecko-ceska-republika-senat-usneseni-kritika-genocida-armeni.A200522_084233_zahranicni_aug
<https://starfos.tacr.cz/cs/project/DF12P01OVV032>
<http://www.archeologiezla.cz/aurora-z-armenie>

Petra Košťálová, *Czech-Armenians relations: a brief historical survey*

Summary: Armenian studies in Czech Republic became more widely known to Czech public in recent years. Following up the long tradition of Oriental studies in general, a newly re-established research centre was opened at the Department of East-European Studies at Charles University, aiming to cooperate with other colleagues. After long and heated discussions, Czech Republic decided on (albeit non official) recognition of Armenian Genocide and supports initiatives to prevent such violence in future. Several monographs dealing with this subject were published recently. And finally, despite the fact that the Czech Republic has no historical experi-

ence with the presence of Armenian diaspora before the year 1990, well established and coherent Armenian community exists here now and – especially in Prague – shows a high degree of integration into Czech majority. Already two generations of Czech Armenians are following their identity strategies while preserving their own cultural identity.

Keywords: Armenia, Czechoslovakia, Czech Republic, Czech-Armenian relations, Armenian studies

Պետրա Կոստավովա, Չեխ-հայ հարաբերություններ. Համառոտ պատմական հետազոտությունը

Ամփոփում. Ներկայումս Չեխիայում հայագիտությունն ավելի ճանաչելի է դառնում, իսկապես հասարակության շրջանում: Ծանկանալով շարունակել արեւելագիտության երկար ավանդույթը Չարլսի Համալսարանում, Արևելաեվրոպական Ուսումնասիրությունների Բաժնում նոր բացվեց հայագիտության կենտրոնը: Երկար քննարկումներից հետո Չեխիաի կարավարությունը որոշեց (ոչ պաշտոնական) ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և կանխել նման բռնությունները ապագայում: Վերջերս լույս է տեսել մի քանի հրատարակություն այս թեմայով: Հայկական սփյուռքը Չեխիայում պատմական երկար ավանդույթ չունի, բայց այժն հայ համայնկքը լավ կազմակերպված է հատկապես Պրագայում: Չեխահայերի արդեն երկու սերունդ կան, որոնք պահպանում են իրենց մշակութային ինքնությունը:

Հիմնաբառեր. Հայաստան, Չեխոսլովակիա, Չեխիա, Չեխ-հայաստան հարաբերություններ, հայագիտություն